

Antik Mezopotamya'da Görülen Dini İnanç ve Uygulamalar: Mezopotamya Dini *Religious Beliefs and Practices in Ancient Mesopotamia: Mesopotamian Religion*

Mehmet Emin GÜLER

ORCID: 0000-0002-1483-0262 | E-Posta: eminguler00@hotmail.com

Dr., TRT, Diyarbakır / Türkiye

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Güler, Mehmet Emin "Antik Mezopotamya'da Görülen Dini İnanç ve Uygulamalar: Mezopotamya Dini". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (Aralık 2024), 450-471.

<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1513812>

Date of Submission (<i>Geliş Tarihi</i>)	10.07.2024
Date of Acceptance (<i>Kabul Tarihi</i>)	13.10.2024
Date of Publication (<i>Yayın Tarihi</i>)	15.12.2024
Article Type (<i>Makale Türü</i>)	Research Article (Araştırma Makalesi)
Peer-Review (Değerlendirme)	Double anonymized – At Least Two External (Çift Taraflı Körleme / En az İki Dış Hakem).
Ethical Statement (<i>Etik Beyan</i>)	<p>It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited. (<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>)</p> <p>This article is based on his doctoral thesis titled "Priesthood in Mesopotamian Religion" and was presented at ASBU Faculty of Theology History of Religions Postgraduate Symposium-II. (<i>Bu makale, "Mezopotamya Dininde Rahiplik" adlı doktora tezinden oluşturulmuştur ve ASBÜ İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Lisans Üstü Sempozyumu-II'de sunulmuştur.</i>)</p>
Plagiarism Checks (<i>Benzerlik Taraması</i>)	Yes (Evet) – İthenticate/Turnitin.
Conflicts of Interest (<i>Çıkar Çatışması</i>)	The author(s) has no conflict of interest to declare (<i>Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.</i>)
Complaints (Etik Beyan Adresi)	suifdergi@gmail.com
Grant Support (<i>Finansman</i>)	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research. (<i>Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.</i>)
Copyright & License (Telif Hakkı ve Lisans)	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. (<i>Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.</i>)

Öz

Fırat ve Dicle nehirleri arasında ve çevresinde kalan topraklar, yazının anlam kazandığı dönemden (MÖ. 3. bin yılın başları) MÖ. 539 tarihinde Pers kralı Kiros'un Babil krallığına son vermesine kadar geçen sürede antik Mezopotamya uygarlığına ev sahipliği yapmıştır. Bu uygarlığın köklü ve zengin bir dini inanç ve uygulama geleneğine sahip olduğu, arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılan kült nesnelere ile tapınak kalıntılarından ve sayısı neredeyse yarım milyonu bulan çivi yazılı kil tabletten anlaşılmaktadır. Söz konusu dönemde bu coğrafyada görülen dini inanç ve uygulamalar, genellikle Babil, Asur, Akad ve Sümer toplumlarında tespit edilen inanç ve uygulamalardan oluşmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde ilk defa Sümerlerde görülen ve Sümer kökenli olan bu inanç ve uygulamalar, daha sonra bölgede hakimiyet sağlayan ve Sami kökenli olan Akadların katkısı ve etkisi ile şekillenmiştir. Akadlar, Sümerler üzerinde belli bir oranda etkili olmakla birlikte Sümerlerin bu alanda daha etkili ve belirleyici olduğu söylenebilir. Akadlardan ve Sümerlerden sonra tarih sahnesine çıkan Asurlular ve Babiller, bu dini inanç ve uygulamaların en güçlü temsilcileri olarak öne çıkmaktadır. Bu araştırmanın konusu olan söz konusu coğrafyanın dini inanç ve uygulamalarının, bir din olarak ifade edilip edilemeyeceği, adlandırılması ve sınıflandırılması konusunda farklı yaklaşımlar dikkat çekmektedir. Bu inanç ve uygulamaların bir din kimliğine ve niteliğine sahip olmadığını düşünenler olduğu gibi onları farklı şekillerde adlandıran araştırmacılar bulunmaktadır. Metinlerde Sümer Dini, Akad Dini, Asur Dini ve Babil Dini gibi kullanımların yanında Mezopotamya Dini veya Mezopotamya Dinleri gibi adlandırmaları ve tasnifleri görmek mümkündür. Burada bahsi geçen farklı yaklaşımlar ele alınarak hem ortak bir adlandırma, tanımlama ve sınıflandırma sisteminin ortaya konulması hem de kavram kargaşasının önüne geçilmesi amaçlanmaktadır. Bu coğrafyanın farklı bölgelerinde ve dönemlerinde tespit edilen dini inanç ve uygulamaların, dikkate değer bir oranda benzerlik gösterdiği ve kendi içerisinde farklı bir dini gelenek oluşturacak kadar ayrışmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle söz konusu inanç ve uygulamalar için en uygun tanımlamanın, "Mezopotamya Dini" çatı kavramı olduğu düşünülmektedir. Mezopotamya Dininde "Halk Dini" ve "Üst Sınıf Dini" biçiminde yaygın olmayan bireysel tasnifleri görmek mümkündür. İçkin ve aşkın kutsal unsurlara sahip olan bu dinde, içkin kutsal anlayışının baskın olduğu bilinmektedir. İçkin kutsal anlayışı ile bağlantılı olarak tek tanrı inancı bulunmamaktadır. Antik Mezopotamya'da açık ve yaygın bir şekilde politeizm ile henoteizm inançları öne çıkmaktadır. Ölümünden sonra yaşam inancının, tanrılara dayandırılan metinlerin ve tanrıların mesajını ileten kutsal figürlerin görüldüğü bu din, günümüz dinlerinin birçok özelliğini ve arketipini taşımaktadır. Genellikle Batı'da Asur bilimcilerin ve ülkemizde eskiçağ tarihçilerinin araştırma yaptığı bu konu, temelde Dinler Tarihi disiplininin alanına girmektedir. Ülkemizde Mezopotamya'nın dini inanç ve uygulamalarını Dinler Tarihi disiplini bağlamında ve yöntemleri ile ele alan araştırmaların yeterli düzeyde olmadığı görülmektedir. Ülkemizde genellikle Yahudilik ve Hristiyanlık üzerine yoğunlaşan bu disiplin, özgün ve etkili yöntemleri ve yaklaşımları ile Mezopotamya Dini konusuna ciddi bir katkı sağlama potansiyeli taşımaktadır. Bundan dolayı bu araştırmanın, söz konusu alana zenginlik ve derinlik kazandırması ve önemli bir boşluğu doldurması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Mezopotamya Dini, Sümerler, Akadlar, Asurlular, Babiller.

Abstract

The lands between and around the Euphrates and Tigris Rivers were home to the ancient Mesopotamian civilization from the time when writing became meaningful (early 3rd millennium BC) until the Persian King Cyrus put an end to the Babylonian Empire in 539 BC. The fact that this civilization had a deep-rooted and rich tradition of religious beliefs and practices is evident from the cult objects and temple ruins unearthed during archaeological excavations, as well as the nearly half a million cuneiform clay tablets. The religious beliefs and practices observed in this geography during the period in question generally consist of the beliefs and practices identified in Babylonian, Assyrian, Akkadian, and Sumerian societies. These beliefs and practices, which were first seen in the Sumerians in the historical process and originated in Sumer, were later shaped with the contribution and influence of the Akkadians, who dominated the region and were of Semitic origin. Although the Akkadians had some influence on the Sumerians, it can be said that the Sumerians were more influential and decisive in this area. The Assyrians and Babylonians, who emerged on the stage of history after the Akkadians and Sumerians, stand out as the strongest representatives of these religious beliefs and practices. Different approaches draw attention on whether the religious beliefs and practices of the geography in question, which is the subject of this research, can be expressed as a religion or not, and on naming and classifying them. There are those who believe that these beliefs and practices do not have the identity and character of a religion, as well as researchers who call them in different ways. In the texts, it is possible to see names and classifications such as Sumerian Religion, Akkadian Religion, Assyrian Religion and Babylonian Religion as well as Mesopotamian Religion or Mesopotamian Religions. By addressing these different approaches, the goal here is both to propose a common naming, definition, and classification system and to avoid confusion of concepts. It is understood that the religious beliefs and practices identified in different regions and periods of this geography show a remarkable similarity and do not differentiate enough to form a different religious tradition within itself. For this reason, it is thought that the most appropriate definition for these beliefs and practices is the umbrella concept of "Mesopotamian Religion". In Mesopotamian Religion, it is possible to see unusual individual classifications in the form of "Folk Religion" and "Upper Class Religion". In this religion, which has immanent and transcendent sacred elements, it is known that the immanent sacred understanding is dominant. In connection with the immanent sacred understanding, there is no belief in a single God. In ancient Mesopotamia, the beliefs of polytheism and henotheism are clearly and widely prominent. This religion, in which belief in life after death, texts based on the gods and sacred figures conveying the message of the gods, bears many characteristics and archetypes of today's religions. This subject, which is generally researched by Assyriologists in the West and ancient historians in our country, basically falls within the discipline of History of Religions. In our country, it is seen that there is not enough research that deals with the religious beliefs and practices of Mesopotamia in the context and methods of the discipline of History of Religions. This discipline, which generally focuses on Judaism and Christianity in our country, has the potential to make a serious contribution to the subject of Mesopotamian Religion with its unique and effective methods and approaches. Therefore, this research is expected to add richness and depth to the field and fill an important gap.

Keywords: History of Religions, Mesopotamian Religion, Sumerians, Akkadians, Assyrians, Babylonians.

Giriş

Antik¹ Mezopotamya hem Uygarlık Tarihi hem de Dinler Tarihi bilim dalında dikkate değer bir konuma ve öneme sahiptir. Günümüzde yeryüzündeki insanların yarısından fazlasının müntesibi olduğu İslam, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi yaşayan dinlerin ortaya çıkıp yayıldığı coğrafya, Mezopotamya ile bağlantılı olarak Yakınoğu olmuştur. Bu nedenle bahsi geçen üç dinde, Mezopotamya'nın dini ve kültürel özelliklerinin izleri görülebilmektedir.² İnsanlık tarihinde ilk uygarlıkların ortaya çıktığı bu coğrafya, aynı zamanda ilk örgütlü ve kurumsal dinlere ev sahipliği yapmıştır.³ Bazı kaynaklarda dünya dinleri kronolojisi, yaklaşık MÖ. 2800 tarihinden itibaren Mezopotamya coğrafyasından başlatılmaktadır. Bununla birlikte bu kronolojiye göre antik Mısır Dini ve Hinduizm, yaklaşık MÖ. 2700 tarihinde ortaya çıkmıştır.⁴ Buradan söz konusu coğrafyanın, yazılı tarihin bilinen en kadim kurumsal dinine ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır.

Mezopotamya coğrafyasında tespit edilen dini inanç ve uygulamalar, Sümer, Akad, Asur ve Babil toplumlarında görülen inanç ve uygulamalardır. Tarihsel dönemlerde söz konusu inanç ve uygulamalar Sümer kökenli olmakla birlikte onların, Akadların ve dolayısıyla Samilerin etkisi ve katkısı ile şekillendiği anlaşılmaktadır. Bu konuda Akadların etkisi açık bir şekilde görülmekle birlikte, Sümerlerin daha belirleyici ve baskın olduğu düşünülmektedir.⁵ MÖ. 3. bin yılda bu coğrafyanın temel unsurları olan Sümerler ve Akadlar, yerini MÖ.2. ve 1. bin yılda Asurlulara ve Babillere bırakmıştır ve bu inanç ve uygulamaların en güçlü temsilcileri onlar olmuştur.⁶ Bu konuda Asurlular, Babillerden

¹ Antik kavramı, kullanıldığı bağlama ve kullanılış biçimine göre anlam kazanmakla birlikte genellikle yazılı tarihin başlangıcından Batı Roma İmparatorluğunun yıkılışına kadar geçen süreyi belirtir. Mezopotamya için kullanılan antik kavramı genellikle MÖ. 3. bin yılın başlarından, MÖ. 539'da Büyük Kiros'un Babil'i veya MÖ. 330 yıllarında Büyük İskender'in bölgeyi ele geçirmesine kadar geçen süreyi ifade etmektedir. MÖ. 539'da Büyük Kiros'un Babil'i almasıyla Mezopotamya'nın kültürel etkisi zayıflayarak devam etmekle birlikte bu kültürü temsil eden yerel bir siyasi otorite görülmemektedir. Bundan dolayı antik Mezopotamya'nın tarih sahnesinden çekilmesi konusunda iki farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Bk. Tammi J. Schneider, *An Introduction to Ancient Mesopotamian Religion* (Michigan: Wm. B. Eeremans, 2011), 2-3. Bu makalede antik kavramı, MÖ. 3. bin yılın başlarından MÖ. 539'a kadar geçen zamanı belirtmektedir ve antik Mezopotamya yerine aynı anlamda olacak şekilde sadece Mezopotamya ifadesi kullanılacaktır.

² Kürşat Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar Ritüel, Tapınak* (İstanbul: Ayışığı, 2013), 1x-x.

³ Eric Cline (ed.) - Sarolta Takacs (ed.), *The Ancient World Civilizations of the Near East and Southwest Asia* (New York: Sharpe Reference, 2007), 4.

⁴ Tim Dowley, *Atlas of World Religions* (Minneapolis: Fortress, 2018), 12.

⁵ Vincent Hale (ed.), *Mesopotamian Gods & Goddesses* (New York: Britannica Educational Publishing, 2014), 9.

⁶ Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, x.

dikkate değer bir oranda etkilenmiştir. Bununla birlikte Asurlularda tespit edilen dini inanç ve uygulamaların, Babillerin ki ile neredeyse aynı olduğu ifade edilmektedir.⁷

1. Mezopotamya'nın Dini İnanç ve Uygulamalarının Din Olarak Tanımlanması

Mezopotamya'da görülen dini inanç ve uygulamaların bir din olup olmadığı, tanımlanması ve adlandırılması konusunda birbirinden farklı yaklaşımlar görülmektedir. Bu yaklaşımlardan biri Asur Bilimci Adolf Leo Oppenheim (öl. 1974)'e aittir. Oppenheim, bu inanç ve uygulamaların "Mezopotamya Dini" kavramı ile ifade edilmesine karşı çıkmıştır. Bu karşı çıkışın arkasında alanın kaynaklarından sağlanan kanıtların doğası ve bu kanıtları anlama sürecinde etkili olan koşullanmış kavramlar⁸ engeli yatmaktadır. Bu iki nedenden dolayı Oppenheim, bu inanç ve uygulamalarının sistemli bir biçimde ortaya konulamayacağını ve dolayısıyla onların bir din olarak yazılmasının doğru olmadığını belirtmiştir.⁹

Koşullanmış kavramlar engeli konusunda Dinler Tarihçi Mircea Eliade, arkaik inançların veya düşüncelerin anlaşılmasının imkânsız veya güç olduğu yaklaşımını eleştirmektedir. Ona göre rasyonel görülmeyen ve anlamsız gelen inanç ve uygulamalar, kendi içerisinde bir mantığa ve tutarlılığa sahiptir. Eliade, modern dönemle kıyaslandığında arkaik insanlarda görülen davranışların daha gerçekçi ve doğal olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte arkaik dinlerin ve kültürlerin çelişkili veya anlaşılmaz olduğu önyargısından bağımsız olarak, bu alanda araştırma ve inceleme yapılması gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁰ Burada temel yaklaşım, Mezopotamya coğrafyasında görülen inanç ve

⁷ Leonard William King, *Babil Mitolojisi: Mezopotamya Efsaneleri ve İnanışları*, çev. İnönü Korkmaz (İstanbul: Maya, 2019), 14.

⁸ Koşullanmış kavramlar ifadesi, bir olay veya olguyu belirli kavramlar üzerinden anlamaya koşullanmayı ifade eder. Mezopotamya'nın dini inanç ve uygulamalarını araştırma girişiminde bulunan bir Dinler Tarihçinin kutsal kitap, peygamberler, inanç esasları ve mezhepler gibi günümüz dinlerinin kavramları üzerinden bu inanç ve uygulamaları ortaya koymaya çalışması bunun klasik bir örneği olarak verilebilir. Bu durum, soba borusu anlatısı ile örneklendirilebilir. Bu örnekte belirli alanlarda uzman bilim adamları, yüksek bir yere soba kuran köylünün bunu yapmaktaki amacını kendi bilimsel kavramları üzerinden anlama ve anlamlandırma girişiminde bulunmaktadır. Köylünün boruların yetmemesi üzerine böyle bir yola başvurduğunu belirtmesi, koşullanmış kavramların bir olay veya olguyu anlamada nasıl engel teşkil edebileceğini açık bir şekilde göstermektedir.

Bk. Hamit Tekkanat, "Soba Borusu Hikayesi", *Hizmet Gazetesi* (02.09.2021), ET: 01.05.2024.

⁹ Adolf Leo Oppenheim, *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization* (Chicago-London: The University of Chicago, 1977), 172.

¹⁰ Mircea Eliade, *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, çev. Mehmet Emin Özcan (İstanbul: Kocabal, 2002), 87.

uygulamaları modern dünyanın değerleri, düşünce biçimleri ve yaygın din anlayışları üzerinden anlamlandırmak ve değerlendirmek yerine arkaik insanın bu inanç ve uygulamalara yüklediği anlamı ve amacı ortaya çıkarmak olmalıdır. Eliade'nin ortaya koyduğu bu olumlu ve işlevsel yaklaşım, Oppenheim'in ifade ettiği koşullanmış kavramlar engelini aşmada etkili ve önemli bir yöntem olabilir.

Kaynaklarda Mezopotamya'nın dini inanç ve uygulamalarının müstakil olarak verildiğini, yapısal özelliklerinin ve sınırlarının ifade edildiğini ve bir din veya dinler olarak ele alındığını görmek mümkün değildir. Bundan dolayı araştırmacılar, genellikle çivi yazılı metinler gibi kaynaklar üzerinden çıkarsamalar ve karşılaştırmalar yaparak bu inanç ve uygulamaların bir tasvirini ortaya koymaya çalışmaktadır.¹¹

Mezopotamya'nın temel kaynakları çivi yazılı metinler ile arkeolojik kalıntılardır. Arkeolojik kaynaklar, tapınaklar ve tapınak gibi kült amaçlarına hizmet eden bina ve yapıların kalıntıları ile tasvir, imge ve tılsım gibi kült nesnelere oluşmaktadır. Yazılı kaynakları kısıtlı ve yetersiz gören Oppenheim, bu kaynaklar üzerinden gerçek anlamda bir din tasviri ortaya koymanın oldukça güç ve nerdeyse imkânsız olduğunu iddia etmektedir. Ona göre bu kaynaklar üzerinden bir din inşa etmek, bir kilisenin kalıntılarında bütün yönleri ile Hristiyanlığı ortaya çıkarmaya benzerdir.¹² Oppenheim'den günümüze kadar hem çivi yazılı metinler hem de arkeolojik eserler üzerinden azımsanmayacak miktarda bilgi elde edilmiştir ve edilmektedir. Özellikle çivi yazısı konusunda uzman olan araştırmacıların yönettiği yapay zekâ destekli projeler, tabletlerden güvenli ve detaylı bilgilerin elde edilmesini sağlamaktadır. Çivi yazısını tanımaya, çözümlemeye ve okumaya programlanan yapay zekâ destekli bilgisayarlar, yapısındaki veri tabanı üzerinden bazı tabletlerin okunmayan veya kısmen hasar görmüş kısımlarının çözümlenmesinde ve anlaşılmasında etkilidir. Teknolojinin olanakları kullanılarak gerçekleştirilen bu tür projeler, önemli bilgilere ulaşılmasını ve mevcut bilgilerin doğru olup olmadığını test etmeyi sağlamaktadır.¹³ Bu alanda derinleşme ve yararlanılan teknolojik imkanlar, Oppenheim'in kanıtların doğasından kaynaklanan engellerin üstesinden gelmeyi belli bir oranda mümkün kılmaktadır. Mezopotamya'nın dini inanç ve uygulamalarını aslına uygun olarak ve bütün

¹¹ Jean Bottero, *Religion in Ancient Mesopotamia*, çev. Teresa Lavender Fagan (Chicago - London: The University of Chicago, 2001), 29.

¹² Oppenheim, *Ancient Mesopotamia*, 172-173.

¹³ Alison George, "Crackling the Code", *New Scientist*, ed. Emily Wilson, 255/3398, (Ağustos 2022), 40.

yönleri ile ortaya çıkarmanın mümkün olmaması, imkanların el verdiği ölçüde onu anlamaya çalışmaya engel olmamalıdır. Fransız Asur Bilimci Jean Bottero söz konusu inanç ve uygulamaları tasvir etmeye yönelik girişimleri, dibi ve sahili olmayan bir okyanusa dalmaya benzetmektedir. Bu benzetme ile Bottero, onu ortaya koymanın zorluğunu ifade etmektedir.¹⁴

2. Mezopotamya Dini

Mezopotamya'nın dini inanç ve uygulamaları ile ilgili iki tartışmalı nokta öne çıkmaktadır. Birincisi onların, bir din olarak ifade edilip edilemeyeceği konusudur. İkinci nokta, bu coğrafyada bir kültürel ve dini sürekliliğin ve bütünlüğün mevcut olup olmadığıdır. Burada Mezopotamya'nın toplumsal ve siyasi tarihindeki süreksizliklere ve kesintilere rağmen, kaynaklar üzerinden bir kültürel ve dini sürekliliği ve bütünlüğü ortaya koymanın mümkün olup olmadığı ve hangi oranda mümkün olduğu sorusu dikkat çekmektedir.¹⁵ Bu durum, aynı zamanda bu coğrafyada görülen dini inanç ve uygulamaların tek bir din veya farklı dinler olarak ifade edilmesi yaklaşımları ile ilgilidir.

Bu inanç ve uygulamaların bir din olarak ifade edilip edilemeyeceği konusu, bir dinin sahip olması gereken temel nitelikler ile bağlantılıdır. Dinlerin temel karakteristik özellikleri konusunda farklı yaklaşımlar öne çıkmaktadır. Bir dinin temel dört unsura sahip olduğunu ve bu unsurların, davranış-tecrübe, toplum, ahlak ve inanç sistemi boyutu olduğunu öne süren yaklaşımlar bulunmaktadır.¹⁶ Bunun yanında dinin dört temel ögesini, tanrı-tanrılar veya aşkın varlıklar, kutsal ile bağlantılı inançlar kompozisyonu, ritüeller ile uygulamalar ve ahlak kuralları biçiminde sunulduğunu görmek mümkündür.¹⁷ Bu konuda öne çıkan ve daha kapsayıcı olan bir tanımlama ve sınıflandırma, Dinler Tarihçi Ninian Smart'a aittir. Smart, dinlerin genel olarak doktrin-felsefi, ritüel, mitoloji, tecrübi, ahlak, sosyal ve materyal boyutu olmak üzere yedi boyuta sahip olduğunu ifade etmektedir.¹⁸ Mezopotamya'nın dini inanç ve uygulamalarında bu yedi unsurdan ritüel, mitoloji, tecrübi, sosyal ve materyal

¹⁴ Bottero, *Religion in Ancient Mesopotamia*, 1.

¹⁵ Tammi J. Schneider, *An Introduction to Ancient Mesopotamian Religion* (Michigan: Wm. B. Eerdmans, 2011), 1-2.

¹⁶ Kristin Laurin, "Religion and Its Cultural Evolutionary by Products", *The Science of Lay Theories: How Beliefs Shape Our Cognition, Behavior, and Health*, ed. Claire M. Zedelius vd. (Cham: Springer, 2017), 244.

¹⁷ Pearl M. Oliner, *Saving the Forsaken: Religious Culture and the Rescue of Jews in Nazi Europe* (The USA: Yale University, 2008), 14.

¹⁸ Bk. Ninian Smart, *Dimensions of the Sacred: An Anatomy of the World's Beliefs* (Berkeley-Los Angeles: University of California, 1996).

boyutlar açık bir şekilde ve doğrudan görülebilmektedir.¹⁹ Bunların yanında bu inanç ve uygulamaların, doktrin-felsefi²⁰ ve ahlaki boyuta²¹ sahip olduğu dolaylı olarak ve çıkarsamalar üzerinden anlaşılmaktadır. Buradan söz konusu dini inanç ve uygulamaların, bir dinin sahip olması gereken bütün özellikleri yapısında barındırdığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı bu dini inanç ve uygulamaların, bir din kimliği ile ifade edilebileceği ortaya çıkmaktadır. Bu kimliğin nasıl ifade edileceği konusu, ikinci tartışmalı konunun temelini oluşturmaktadır.

Bu alanda özellikle “Mezopotamya Dinleri” ve “Mezopotamya Dini” gibi iki ayrı kullanım dikkat çekmektedir. Bu kullanım farklılığı temelde, bu coğrafyadaki dini inanç ve uygulamaların farklı dinler (Babil Dini, Asur Dini, Akad Dini ve Sümer Dini veya Mezopotamya Dinleri gibi) biçiminde veya tek bir din çatısı altında (Mezopotamya Dini gibi) tanımlanması tercihine dayanmaktadır. Bu inanç ve uygulamaların bölgeye ve döneme bağlı olarak bazı farklılıklar gösterdiği bilinmekle birlikte, onların değişmeyen belirli karakteristik özelliklerinin (politeizm, antropomorfizm, içkin kutsal anlayışı gibi) bulunduğu bilinmektedir. Bu nedenle büyük bir oranda benzer olan Babil Dini, Asur Dini, Akad Dini ve Sümer Dini gibi bir özelleştirme ve onların toplamını belirtecek biçimde Mezopotamya Dinleri²² gibi bir genelleştirme yerine bu inanç ve uygulamaları bir tek dini ifade edecek şekilde “Mezopotamya Dini”²³ adlandırması ile tanımlamanın daha uygun olduğu

¹⁹ Materyal ve ritüel boyutu için bk. Yeşim Dilek, *Eski Mezopotamya Dini Ritüeller ve Kullanılan Objeler* (İstanbul: Arkeoloji Sanat, 2019). Mitoloji boyutu için bk. Jean Bottero - Samuel Noah Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, çev. Alp Tümertekin (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2019). Tecrübi boyut için bk. John Stephens, *Ancient Mediterranean Religions Myth, Ritual and Religious Experience* (Cambridge: Cambridge Scholars, 2016), 12-30. Sosyal boyut için bk. Julye Bidmead, *The Akitu Festival: Religious Continuity and Royal Legitimation in Mesopotamia* (New Jersey: Gorgias, 2002); Kirk H. Beetz, “Social Organization: The Middle East”, *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*, ed. Peter Bogucki (New York: Facts on File, 2008), 4/1019-1021.

²⁰ Felsefi boyut için bk. Marc Van de Mieroop, *Philosophy Before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia* (Princeton - Oxford: Princeton University, 2016).

²¹ Ahlaki boyut için bk. Beatrice Allard Brooks, *A Contribution to the Study of the Moral Practices of Certain Social Groups in Ancient Mesopotamia* (Leipzig: Palala, 2016); Wilfred G. Lambert, “Morals in Mesopotamia”, *Ancient Mesopotamian Religion and Mythology*, ed. A.R. George - T.M. Oshima (Tübingen: Mohr Siebeck, 2016), 11- 28.

²² Robert S. Ellwood - Gregory D. Alles (*The Encyclopedia of World Religions*, Revised Edition, 289.), Kürşat Demirci (*Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*), Kemal Yıldırım (*Ancient Religions and Cultures in Mesopotamia*), Serinity Young (*Encyclopedia of Women and World Religion*, 2 Cilt, 656), Donald A. Hagner (*The New Testament: A Historical and Theological Introduction*, 30) vd. “Mezopotamya Dinleri” kavramını kullanmaktadır.

²³ Tammi J. Schneider (*An Introduction to Ancient Mesopotamian Religion*), Thorkild Jacobsen (*The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*), Elijah Verna (*Ancient Mesopotamian Religion & Mythology*), Joshua Free (*Mesopotamian Religion: Secrets of the Anunnaki in Sumerian Mythology*), Anna Perdibon (*Mountains and Trees, Rivers and Springs: Animistic Beliefs and Practices in Ancient Mesopotamian Religion*), W.G. Lambert (*Ancient Mesopotamian Religion and Mythology: Selected Essays*), Ivan Hrusa (*Ancient Mesopotamian Religion: A Descriptive Introduction*) vd. “Mezopotamya Dini” kavramını tercih etmiştir.

düşünülmektedir. Fransız Asur Bilimci Jean Bottero, “Sümer Dini” kavramını ve yaklaşımını doğru bulmamaktadır. Mezopotamya’nın diğer unsurlarını ve onların etkileşimlerini göz ardı eden böyle bağlamından kopuk ve parçalı bir yaklaşımın verimli olmayacağını belirtmektedir.²⁴ Bottero, 1948 yılında *Babil Dini (La Religion Babylonienne)* adlı eserini yayınlamıştır. Daha sonra bu eser üzerinde düzenlemeler yaparak bu inanç ve uygulamalarının bütünlüğünü ve sürekliliğini vurgulamak için eserin adını *Antik Mezopotamya’da Din* olarak değiştirmiştir.²⁵

1944’te Samuel Noah Kramer tarafından yayınlanan *Sümer Mitolojisi* adlı eseri Bottero, yaklaşık üç bin yıl boyunca büyük bir oranda kesintisiz olarak varlık göstermiş bir geleneğin ilk aşaması ve üçte birlik kısmı olarak değerlendirmektedir. Bottero, Mezopotamya mitolojisine yönelik bağlamından kopuk ve parçalı bir yaklaşımın bütünlük ve süreklilik sergileyen bu mitolojik geleneğin sınırlı ve eksik anlaşılmasına yol açabileceğini düşünmektedir. Bu nedenle Kramer ile *Mezopotamya Mitolojisi* adlı eseri yazmış ve yayınlamıştır.²⁶ Bu yaklaşımın, Mezopotamya mitolojisi ile iç içe olan Mezopotamya Dini içinde geçerli olduğu görülmektedir.

Yahudilikte ve Hristiyanlıkta ortaya çıkan geriye doğru dini metin yazıcılığının²⁷ ilk örnekleri Mezopotamya’da görülmektedir. Burada belirli bir döneme, kültüre veya topluluğa atfedilen dini metnin; söz konusu dönemden, kültürden veya toplumdan çok daha sonraları oluşturulduğu ortaya çıkmıştır. Mezopotamya’da mitolojik metinler tarihsel olarak MÖ. 2. bin yıla kadar uzanmakla birlikte bu metinlerin genellikle eski metinlerin kopyası olduğu anlaşılmaktadır.²⁸ Özellikle Sümerler ve Akadlar ile ilgili bilgi sunan bazı çivi yazılı tabletler, Babil ve Asur Dönemlerinde oluşturulmuştur. Sümerlerin birçok kült metni, Sümerlerden asırlar sonra oluşturulan Akadca (Babilce ve Asurca) kopyaları sayesinde bilinmektedir.²⁹ Sümer kökenli olan Gılgamış Destanının en eski versiyonu MÖ. 2. bin yılın ilk yarısına (Eski Babil Dönemine) tarihlenmektedir ve yeni versiyonları Ninova’da

²⁴ Bottero, *Religion in Ancient Mesopotamia*, 27.

²⁵ Bottero, *Religion in Ancient Mesopotamia*, viii.

²⁶ Bottero - Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 6-7.

²⁷ Bk. Richard Elliott Friedman, *Kitabı Mukaddes’i Kim Yazdı?*, der. Muhammet Tarakçı (İstanbul: Kabalcı, 2005); Thomas L. Brodie, *The Birthing of the New Testament: The Intertextual Development of the New Testament Writings* (Wiltshire: Sheffield Phoenix, 2004).

²⁸ Schneider, *An Introduction to Ancient Mesopotamian Religion*, 38.

²⁹ Hans J. Nissen - Peter Heine, *From Mesopotamia to Iraq: A Concise History* (Chicago ve London: University of Chicago Press, 2009), 118.

Ashurbanipal (MÖ. 668- MÖ. 627) kütüphanesinden elde edilmiştir.³⁰ Akad kralı Sargon'dan (MÖ. 24. yüzyıl) yaklaşık dört asır önce ve Erken Hanedanlık (Sümer) Döneminde yaşadığına inanılan Gılgamış'a atıf yapan en eski metin, Sargon'dan yaklaşık üç-dört asır sonrasına tarihlendirilmektedir.³¹ Sümer Dönemine ait versiyonu bulunmayan Gılgamış Destanı³², başta ölümden sonra yaşam olmak üzere dönemin insanının tanrı ve kutsal anlayışı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.³³ Hayat hikayesi Hz. Musa'ya benzeyen Sargon'un anlatısını içeren çivi yazılı tablet, Yeni Asur Döneminin dil özelliklerini taşımaktadır ve MÖ. 13. yüzyıldan sonra oluşturulduğu ifade edilmektedir.³⁴ Sayısı çoğaltılabilecek olan bu örnekler, özellikle Sümerlerin ve Akadların dini inanç ve uygulamaları hakkında bilgi veren birçok çivi yazılı tabletin Asur ve Babil Dönemlerinde oluşturulduğunu göstermektedir.

Eski metinlerin kopyalanarak çoğaltılması sonucunda elde edilen kaynaklar konusunda en kritik nokta, bu kaynakların asıllarının birebir kopyası olarak mı yoksa içeriği ve biçimi (dili) değiştirilerek mi oluşturulduğu sorusudur. Sümerlere ait *Enuma Elis Destanı'nın*, Asur versiyonunda başkahramanın tanrı Aşur ve Babil versiyonunda tanrı Marduk olduğu görülmektedir.³⁵ Bunun yanında Akad kralı Sargon'un hayatını anlatan metinler, konunun geçtiği dönemin değil de Yeni Asur Döneminin (MÖ. 911-MÖ. 609) dil özelliklerini taşıdığı bilinmektedir.³⁶ Asur Kralı Ashurbanipal'in, tarihin bilinen ilk ve en eski kütüphanesini oluştururken çoğunluğu dini içerikli olan eski tabletlerin kopyalanarak çoğaltılması için çok sayıda katibi görevlendirdiği anlaşılmaktadır. Bu kral, antik metinlerin aslına uygun olarak kopyalanması konusunda büyük bir titizlik gösterdiğini iddia etmektedir. Bununla birlikte kopya metinler üzerinde yapılan araştırmalar, bu metinler ile

³⁰ Yeni Asur Dönemi metinlerinde, Sîn-lēqi-unninni adında kötü ruhları kovan bir rahipten bahsedilmektedir. Metinde bu rahibin, kötü ruhları kovmanın yanında Gılgamış Destanının kanonik versiyonunun derleyicisi olduğu ifade edilmektedir.³⁰ Sîn-lēqi-unnini adlı rahibin, MÖ. 1. bin yılda Uruk'da yaşadığı düşünülmektedir. Bu rahibin ismi Gılgamış Destanı ile özdeşleşmiştir (Henrietta McCall, *Mezopotamya Mitleri*, çev. Bircan Baykara (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017), 51).

³¹ Stephanie Dalley, *Myths from Mesopotamia: Creation, the Flood, Gilgamesh, and Others* (Oxford: Oxford University, 2009), 41-42.

³² E.A. Speiser, "The Epic of Gilgamesh", *Ancient Near East Texts: Relating to the Old Testament*, ed. James B. Pritchard (New Jersey: Princeton University Press, 1969), 72-73.

³³ Bottero, *Religion in Ancient Mesopotamia*, 37; Bottero - Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 535-546.

³⁴ John W. Denton, *The Legend of Sargon: An Analysis of the Historicity of Sargon of Akkad and the Development of the Sargonian Legends* (West Virginia: American Public University, 2018), 79.

³⁵ Davide Nadali, "İlahi Şehir Babil: Projenin Anlamı", *Antik Yakındoğu*, ed. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı (İstanbul: Alfa Yayınları, 2015), 397.

³⁶ Denton, *The Legend of Sargon: An Analysis of the Historicity of Sargon of Akkad and the Development of the Sargonian Legends*, 79.

onların kopyalandığı asıl metinler arasında ciddi farklılıkların olduğunu ortaya çıkarmıştır.³⁷ Buradan eski çivi yazılı tabletlerin kopyalanmasında ve erken dönemlere ait sözlü anlatıların yazıya geçirilmesinde, konunun ve metnin aslına sadık kalınmadığı anlaşılmaktadır. Hatta geçmişe yönelik sahte çivi yazılı tabletlerin kasıtlı olarak oluşturulduğu ortaya çıkmıştır.³⁸ Buradan Mezopotamya'nın dini inanç ve uygulamaları hakkında bilgi sunan kaynakların, Babil Dini, Asur Dini, Akad Dini ve Sümer Dini gibi bir ayrıma elverişli olmadığı açık bir şekilde görülmektedir.

Politeizmin hâkim olduğu farklı toplumlarda tanrılara değişik biçimlerde tapınması ve onların yerel isimlerle nitelendirilmesi, bu toplumlarda farklı dinlerin bulunduğu düşüncesine zemin hazırlamaktadır. Yüzeysel ve dışardan oluşan bu düşüncenin, söz konusu toplumların dini inanç ve uygulamaları kapsamlı olarak ele alındığında gerçeği yansıtmadığı görülmektedir. Bunu Yakınoğu'nun antik politeist toplumlarında görmek mümkündür. Bu nedenle antik dönemde Suriye, Fenike ve Kenan bölgelerinde aynı dinin farklı biçimlerde hüküm sürdüğü tezi öne çıkmaktadır.³⁹ Bu tezi, Yakınoğu coğrafyasının önemli bir parçası olan Mezopotamya için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Benzer dini inanç ve uygulamalara sahip olan Sümer, Akad, Asur ve Babil toplumlarında görülen inanç ve uygulamalardaki farklılıkların, farklı ve bağımsız bir din kimliği oluşturacak düzeye ulaşmadığı söylenebilir.

³⁷ Sami Said Ahmed, *Southern Mesopotamia in the Time of Ashurbanipal* (Paris: Mouton Publishing, 1968), 42.

³⁸ 1881-1882 yıllarında Sippar kentindeki tanrı Şamaş'ın tapınağı olan Ebabbar'da yapılan arkeolojik kazılarda, kilden yapılmış bir sandık ortaya çıkarılır. Üzerinde "Şamaş'ın tasviri, Ebabbar'da yaşayan Sippar'ın efendisi" yazısının bulunduğu bu sandıkta, Şamaş'ın tasvirini içeren bir taş tablet, haç biçimli bir taş anıt ve Şamaş tapınağını hakkında kral Nabonidus'a atfedilen bazı bilgileri içeren silindir kil tabletler bulundu (Bk. Gerdien Jonker, *The Topography of Remembrance: The Dead, Tradition and Collective Memory in Mesopotamia* (Leiden vd.: Brill Publishing, 1995), 157-158.). Bu haç biçimli anıt, Akad kralının Şamaş tapınağına bahsettiği hibelerin ve ayrıcalıkların listesini içermektedir. Bazı yerleri tahrip edildiği için taşın kimin tarafından tapınağa bağışlandığı bilinmemekle birlikte, metinde geçen "... Sargon'un oğlu ..." ifadesinden hareketle Sargon'un oğlu Maniştusu'ya ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu anıt hakkında detaylı bilgiler 1912 yılında yayınladı ve 1949 yılına kadar anıtın Akad dönemine ve kral Maniştusu'ya ait olduğu kabul gördü. Asur bilimci Ignace Jay Gelb'in metin üzerinde yaptığı araştırmalar sonucunda, kral Nabonidus'un Sippar rahipleri tarafından nasıl aldatıldığı ortaya çıktı (Cecile Michel, "Cuneiform Fakes: A Long History", *Fakes and Forgeries of Written Artefacts from Ancient Mesopotamia to Modern China*, ed. Michael Friedrich Harunaga Isaacson Jörg B. Quenzer (Berlin ve Boston: De Gruyter Publishing, 2020), 20/30-33.). Burada rahiplerin yapmış oldukları bir taş anıtı Babil kralı Nabonidus'a Akad kralı Maniştusu'nun eseri olarak sundukları ve bu anıtın üzerine yazdıkları metinler aracılığı ile ayrıcalıklarının köklü'lu'ğu'nu ve meşruiyetini göstermeyi amaçladıkları anlaşılmaktadır.

³⁹ Zenaide A. Ragozin, *Asurlular: İmparatorluğun Yükselişinden Ninova'nın Düşüşüne Kadar*, çev. Ekin Duru (İstanbul: Say, 2022), 84.

3. Halk Dini ve Üst Sınıf Dini Ayrımı

Genellikle kabul görmemekle birlikte, Mezopotamya Dininde "Üst Tabaka Dini" ve "Halk Dini" şeklinde ikili bir tasnifi görmek mümkündür.⁴⁰ Bu tasnifi savunan Oppenheim, bu dinin kaynaklarının genellikle dönemin toplumunun üst tabakasının inanç ve uygulamaları hakkında bilgi verdiğini belirtmektedir. Bunun yanında, halkın bazı yaygın kutlamalar haricinde üst sınıfın dini inanç ve uygulamaları ile olan etkileşiminin ve bağının çok zayıf olduğunu ve bunun halkın dini inanç ve uygulamalarının anlaşılmasını önlediğini vurgulamaktadır.⁴¹

Kaynakların belirli bir sınıfa dayandığı düşüncesi, belli bir oranda doğruluk payına sahip olmakla birlikte dönemin dini inanç ve uygulamaları hakkında hafife alınmayacak miktarda bilgiye ulaşıldığı görülmektedir.⁴² Bu coğrafyada bilim ve literatür üreten, kültürel yapıyı şekillendiren, yazma ve okuma konusunda yetkin ve bazı ayrıcalıklara sahip olan entelektüel ve seçkin bir grubun bulunduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu grubun, halktan tamamen kopuk olmadığı ve onlar ile etkileşimde bulunduğu bilinmektedir. Halk ile iç içe yaşayan bu üst tabakanın entelektüel insanları, yazdıkları metinleri oluştururken dönemin toplumsal olay ve olgularından etkilenmiştir. Bu insanların halktan ve toplumun değerlerinden tamamen uzak ve kopuk olduğu söylenemez. Çivi yazılı metinlerden, halkın katılım sağladığı bazı ritüel ve festivallerde belirli dini metinlerin (Enuma Eliş yaratılış destanı gibi) okunduğu, kötü olarak bilinen bazı ruhsal varlıkların uzaklaştırılması ile ilgili ayinlerde kötü ruhun musallat olduğu kişinin rahibin söylediklerini tekrar ettiği, halkın bazı yakarışlara ve şiirlere bizzat eşlik ettiği ve önemli bazı mitolojik anlatıların halkın huzurunda drama şeklinde sahnelendiği anlaşılmaktadır.⁴³ Bu durum, toplumun farklı kesimlerinin belirli dini ortak paydalarda buluşabildiği anlamına gelmektedir. Bunların yanında metinlerde, yeni doğmuş bir bebeği ve annesini kötülüklerden korumak için un ile yere daire çizmek⁴⁴, kapı girişine asa veya tuğla yerleştirmek ve belirli yakarışları ve kutsamaları yapmak gibi halk arasında bazı dini adetlerin bulunduğu görülmektedir.⁴⁵

⁴⁰ Susan Pollock, *Antik Mezopotamya: Var Olmamış Cennet*, çev. Burak Esen (İstanbul: Sümer, 2017), 222.

⁴¹ Oppenheim, *Ancient Mesopotamia*, 181-182.

⁴² Pollock, *Antik Mezopotamya*, 223.

⁴³ Bottero - Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 45-47.

⁴⁴ bk. Yeşim Dilek - Murat Turgut, "Eski Mezopotamya Dininde Un ve Kamış ile Kutsal Mekan Oluşturmak," 2. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Kongresi* (Ankara, 2019), 121-131.

⁴⁵ Bottero - Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 667-668.

Buradan halkın dini adetleri konusunda bilgilerin bulunduğu ve metinlerde geçen dini inanç ve uygulamaların halktan uzak ve sadece üst tabakaya özgü olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, “Üst Tabaka Dini” ve “Halk Dini” şeklinde bir ayrımın anlamsız olduğu söylenebilir.

4. Mezopotamya Dininin Aşkın ve İçkin Boyutu

1917 yılında Alman teolog Rudolf Otto tarafından kaleme alınan *Kutsal Dair (Das Heilige)* adlı eser, kutsal merkezli bir din tasviri ortaya koymaktadır. Bireyin dini tecrübesini ve bu tecrübe sonucunda bireyde görülen duyguları ön plana çıkaran bu eser, kutsal deneyimlemeyi *numinous* kavramı ile tanımlar ve onun hayret, gizem ve korku (*mysterium tremendum et fascinans*) olmak üzere üç farklı niteliğini vurgulamaktadır.⁴⁶ Otto'nun vurguladığı *numinous* kavramı, Asur bilimci Thorkild Jacobsen tarafından kullanılmıştır. Jacobsen, Mezopotamya Dinini bu kavram üzerinden tasvir etmeye çalışmaktadır ve bu dinde bulunan *numinous*'un aşkın (*transcendental*) bir nitelikten daha çok içkin bir özellik sergilediğini belirtmektedir. Bunun yanında bu kavramın içkin niteliğinin sonuçlarını açıklayan Jacobsen, belli bir dini geleneği anlamada ve tasvir etmede bu dini gelenekte görülen metaforların oldukça önemli olduğunu söylemektedir. Bundan dolayı, Mezopotamya Dininde yer alan metaforlar üzerinden bu dinin niteliklerini belirleme ve onu anlamlandırma girişiminde bulunmaktadır.⁴⁷ Fransız Asur Bilimci Jean Bottero, dini tecrübe eden bireyi göz ardı ederek hiçbir dinin tam olarak anlaşılamayacağını ve analiz edilemeyeceğini belirtmektedir. Bottero, bireyin kutsalı tecrübesini ve kutsalın birey üzerinde uyandırdığı korku, hayret ve gizem gibi duyguları öne çıkarmaktadır. Burada bireyin kutsalı tecrübe etme girişimi, dini davranışı (yani tapınmayı veya ibadeti) ortaya çıkarmaktadır. Bu girişim aynı zamanda kutsalın tezahürü ve canlandırılması ile bağlantılıdır. Dini davranışlar ile insan zihninin üretkenliğinin birleşmesinin, mitoloji ile kutsal nesnelere ve imgeler gibi unsurların ortaya çıkmasında etkili olduğu düşünülmektedir.⁴⁸

⁴⁶ bk. Rudolf Otto, *Kutsal Dair*, çev. Sevil Ghaffari (İstanbul: Altı Kırk Beş, 2014), 35-75.

⁴⁷ bk. Thorkild Jacobsen, *Karanlığın Hazineleri: Mezopotamya Dininin Tarihi*, çev. Sibel Erduman (İstanbul: Paris, 2017), 13-18.

⁴⁸ Bottero, *Religion in Ancient Mesopotamia*, 2-4.

Aşkın öğelerin çoğunlukla monoteist karakterli dinlerde bulunduğu bilinmektedir.⁴⁹ Bununla birlikte Mezopotamya Dininde şehir ve tapınak gibi daha önceden gökyüzünde arketiplerinin mevcut olduğuna inanılan aşkın öğelerin bulunduğu, Eliade tarafından ifade edilmektedir. Eliade, güç ve mekânsal aşkınlık merkezli tanrısal varoluş biçiminden ve Mezopotamya'nın ilk zamanlarında görülen tanrısal varlıkların aşkın niteliğinden bahsetmektedir. Özellikle erken dönemlerde yıldız biçiminde varlık gösteren, anlam olarak gökyüzünü ifade eden ve tanrıların adlarından önce kullanılan yıldız biçimli işareti (determinatif), aşkın tanrı inancının kanıtı olarak görmektedir.⁵⁰ Eliade'nin aksine Jacobsen, Mezopotamya literatüründe geçen örnekler üzerinden içkin tanrı inancının baskın bir şekilde bulunduğunu savunmaktadır.⁵¹ Burada Eliade'nin Mezopotamya Dininde *numinous* kavramının aşkın yönüne odaklandığı ve Jacobsen'in ise bu kavramın içkin boyutunu öne çıkardığı anlaşılmaktadır. Hem aşkın hem de içkin *numinous* unsurların yer aldığı Mezopotamya Dininin politeist karakterli olduğu bilinmektedir. Bundan dolayı bazı aşkın unsurların görüldüğü Mezopotamya Dininde, diğer politeist dinlerde olduğu gibi içkin *numinous* unsurların hâkim olduğu ifade edilebilir.

5. Mezopotamya Dininin Temel Özellikleri

a) Mezopotamya Dini, yeryüzündeki sorunların çözümü odaklı bir anlayışa sahiptir ve yaratılış ve varoluş amacına uygun bir biçimde yaşamı öne çıkarmaktadır.⁵² Bundan dolayı bu dinde, insanı kötülüklerden ve günahlardan koruyarak belirli erdemlere sahip ideal bir birey ortaya çıkarma, öldükten sonra mutlu bir hayat sağlama ve seçkin bir toplum oluşturma gibi hedefler görülmemektedir. Metinlerde, genellikle bireyin inandığı tanrılara karşı sorumlulukları vurgulanmaktadır. Özellikle tanrıların mutlu eden ve onların istediği gibi yaşam süren bir birey olmak özendirilmektedir.⁵³ Buradan insanın, tanrılara hizmet etmek için yaratıldığı ve en temel görevinin bu amaca uygun bir yaşam sürmek olduğu inancı dikkat çekmektedir.

b) Dönemsel ve bölgesel olarak henoteizm eğilimi görülmekle birlikte bu dinde

⁴⁹ Nihon Kiristokyo Kyogikai vd., *Japanese Religions* (Kyoto: Christian Center for the Study of Japanese Religions Publishing, 1977), 5.

⁵⁰ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1: Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kabalıcı, 2003), 78-83.

⁵¹ Jacobsen, *Karanlığın Hazinelei*, 17-21.

⁵² Donald Kagan vd., *The Western Heritage: To 1527* (New Jersey Pearson College Div, 2003), 14.

⁵³ Jean Bottero, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Yapı Kredi, 2015), 124-125.

monoteizm'in bulunmadığı ve politeizmin hâkim olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴ Özellikle MÖ. ilk iki bin yılda Asur krallığında Aşur ve Babil krallığında Marduk, panteonlarının baş tanrısı olarak öne çıkmıştır. Aynı zamanda Asur kentinin tanrısı olan tanrı Aşur, krallığın MÖ. 9. yüzyılda güçlenmesi ile panteondaki liderliği ve gücü daha açık bir şekilde görülmektedir. Bu durum Yeni Babil Döneminde (MÖ. 626- MÖ. 539), Babil kentinin ve krallığının tanrısı Marduk için geçerlidir.⁵⁵ Kral Nabonidus (MÖ. 7. yüzyıl), Babil ülkesinde ay tanrısı Sin'in öne çıkararak onu baskın tanrı figürü haline getirmiştir. Bu ise, tek tanrı inancına yönelik bir eğilimin bulunduğu düşüncesine zemin hazırlamaktadır.⁵⁶ Buradan bu dinin temel karakteristik özelliklerinden birinin politeizm olduğu söylenebilir.

c) İslam, Hristiyanlık ve Yahudilik, "Semitik Dinler" kategorisinde ifade edilmektedir.⁵⁷ Bu coğrafyanın erken dönem sakinleri olan Sümerler, Sami ırkından değildir.⁵⁸ Bundan dolayı Mezopotamya Dini için "Semitik Din" nitelemesi yapılamaz. Diğer taraftan bu dini, paganizmin bir biçimi olarak değerlendirildiğini ve paganist dinler kategorisine konulduğunu görmek mümkündür.⁵⁹ İzlanda'da 2013 yılında Zuizm olarak adlandırılan yeni bir dini hareket ortaya çıktı. Neo-pagan dini hareketi olarak nitelenen bu din, Sümerlerin tanrılarına inanma ve tapınma merkezlidir.⁶⁰ Buradan modern pagan (*neo-pagan*) kapsamında varlık gösteren bu dini hareketin, Mezopotamya Dininin tanrılarına inanç esaslı olduğu anlaşılmaktadır.⁶¹ Bundan dolayı Mezopotamya Dininde paganist öğelerin (politeizm, antropomorfizm ve içkin kutsal anlayışı gibi) bulunduğu ifade edilebilir.

d) Mezopotamya Dininde kutsal, ortaya çıktığı unsurdan büyük bir oranda etkilenmiştir. Bu durum, bu dinde içkin kutsal anlayışının dikkate değer bir oranda baskın olması ile bağlantılıdır. Burada kutsal, ortaya çıktığı unsurun biçimini ve ismini alabilmektedir. Bazı tanrılarını ifade eden sözcüklerin, aynı zamanda bu tanrılarla bağlantılı göksel öğeleri belirtmek için kullanılması bunun bir sonucudur. Güneş tanrısı anlamına

⁵⁴ Bottero, *Religion in Ancient Mesopotamia*, 57-58.

⁵⁵ Glenn S. Holland, *Gods in the Desert: Religions of the Ancient Near East* (Lanham vd.: Rowman & Littlefield, 2009), 118.

⁵⁶ Barthel Hrouda, *Mezopotamya*, çev. Zehra Aksu Yılmaz (İstanbul: Alfa, 2016), 115-119.

⁵⁷ Bk. David Miller Kay, *The Semitic Religions: Hebrew, Jewish, Christian and Moslem* (Edinburgh: T. & T. Clark, 2019).

⁵⁸ Samuel Noah Kramer, *Sumerian Mythology* (Philadelphia: University of Pennsylvania, 1972), 6.

⁵⁹ Michael York, *Pagan Theology Paganism as a World Religion* (New York - London: New York University, 2003), 14-134; Bottero, *Religion in Ancient Mesopotamia*, 45.

⁶⁰ Debbie Nevins vd., "Zuism: The Religion with Earthly Benefits", *Cultures of the World: Iceland* (New York: Cavendish Square, 2017), 83.

⁶¹ Wikipedia, "Zuism", (Erişim 1 Şubat 2023).

gelen *šamšum* sözcüğünün aynı zamanda gökcismi olan güneşi belirtmesi, ay tanrısını tanımlamada kullanılan *nanna* sözcüğünün bir diğer anlamının gökcismi olan ay olması ve gök tanrının ismi olan *an* sözcüğünün aynı zamanda gökyüzünü ifade etmek için kullanılması bu durumun başlıca örnekleri olarak verilebilir. Bunların yanında hilal biçiminin hayvan boynuzu ile olan benzerliğinden dolayı ay tanrısının boğa ile ve tahıl ambarında tezahür eden kutsal güç olarak öne çıkan tanrıça İnanna'nın tezahür ettiği ambarın bir parçası olan kapı çerçevesi ile özdeşleştirilmesi, Mezopotamya Dininin bu özelliğini yansıtan diğer örneklerdir.⁶² İçkin kutsal anlayışının bir sonucu olan bu durum, kutsal ile kutsalın tezahür ettiği unsur arasında bir bağın ve ilişkinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

e) Mezopotamya Dininin, yeryüzündeki olay ve olguları açıklamak amacıyla tasarlanmış hayal gücü biçiminde ifade edilen mitoloji ile yakın ve sıkı bir bağı vardır. Mitoloji ile özdeşleşecek düzeyde iç içe geçmiş olan bu dine ait birçok özellik, mitolojik anlatılar üzerinden belirlenmiştir. Dini inanç ve düşünceler, genellikle mitolojik anlatılar aracılığı ile kabul görmüş, gelişme göstermiş ve geniş kitlelere yayılmıştır.⁶³

f) Çivi yazılı metinlerde, bu dinde ölümden sonra bir yaşamın olduğu inancı görülmektedir. Bu metinlerde ölümler veya yeraltı dünyası, genellikle *arallû* kavramı ile ifade edilmektedir. Bununla birlikte öldükten sonra gidilen *arallû* diyarı için *mât lā târi* tanımlaması kullanılmaktadır ve bu ifade geriye dönüşü mümkün olmayan yer anlamına gelmektedir. Karanlık⁶⁴ ve bunaltıcı bir mekân olarak nitelenen ölümler dünyasında, umutsuz ve sefil bir hayat sürüldüğüne inanılırdı. Yiyecekleri çamur, toprak ve toz olan bu dünyanın sakinlerinin tüylü elbiseler giydiği inancı bulunmaktaydı ve bundan dolayı onlar, kuşlara benzetilmektedir. Toz ve toprakla dolu bir yer biçiminde tasvir edilen ölümler dünyasında, mutluluğun ve huzurun yer almadığı düşüncesi görülmektedir.⁶⁵ Mezopotamya Dininde, umutsuz ve karamsar bir bakış açısının hâkim olduğu ifade edilmektedir. Bu düşüncenin ortaya çıkmasında, metinlerde yer alan ölümler veya yeraltı dünyası hakkındaki anlatıların büyük bir oranda etkili olduğu söylenebilir. Bu anlatılarda öldükten sonra yaşama yönelik

⁶² Jacobsen, *Karanlığın Hazineleri*, 17-19.

⁶³ Bottero - Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 84-88.

⁶⁴ Antik dünyada ölen biri için kullanılan "gecedeki yerini aldı" tabiri, yer altı dünyasının karanlık olduğu inancını yansıtmaktadır (bk. Ragozin, *Asurlular*, 280.).

⁶⁵ King, *Babil Mitolojisi*, 35.

pesimist inançlar öne çıkmaktadır.⁶⁶

g) Mezopotamya'da tanrıdan bazı mesajlar aldığını söyleyen ve onun tarafından seçildiğini ve görevlendirildiğini iddia eden kişilerin bulunduğu çivi yazılı metinlerden anlaşılmaktadır. Tanrıdan alındığı iddia edilen mesajları topluma iletmeye ve yaymaya çalışan bu figürler, özellikle MÖ. 2. bin yılda Sami halklarda (Asurlular ve Babiller gibi) öne çıkmaktadır. Metinlerde, Sümerlerde bu kişilerin bulunduğunu gösteren kanıtlara ulaşılamamıştır.⁶⁷ Bu kişilerin nasıl tanımlanacağı ve onların Sami dinlerindeki gibi peygamberler olarak ifade edilip edilemeyeceği konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Ön Asya arkeolojisi alanında uzman ve bir dönem Türk Tarih Kurumunda fahri üye olan Barthel Hrouda, Mezopotamya Dininde peygamber figürünün bulunmadığını iddia etmiştir.⁶⁸ Bununla birlikte Tanah'ın Nevi'im (Peygamberler) kısmında bulunan Yunus Kitabı, Sami dinlerinde görülen peygamber figürlerinin bu coğrafyada bulunduğunu göstermektedir. Yunus Kitabında, Asur krallığının başkenti olan Ninova şehrine Yunus adında bir peygamberin gönderildiği geçmektedir.⁶⁹ Kuran'da Hz. Yunus'un adı ile geçen bir sure (Yunus Suresi) vardır ve bu surede Hz. Yunus'un Ninova şehrinde peygamberlik yaptığı açık bir şekilde vurgulanmaktadır.⁷⁰ Diğer taraftan yine Tanah'ta Hz. İbrahim'in Mezopotamya'nın Ur şehrinde bir peygamber olarak çıktığı ve Mezopotamya'nın diğer bir yerleşim yeri olan Harran'da yaşadığı belirtilmektedir.⁷¹ Çivi yazılı metinlerde Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi Semitik dinlerde olduğu gibi ismi, inanç esasları, amacı, nitelikleri ve sınırları ortaya konulmuş bir dinin temsilcisi olan ve temsil ettiği dini tebliğ eden bir peygamber figürü bulunmamaktadır. Bunun yanında seçilmiş kişi olduğunu, tanrı ile ayrıcalıklı bir bağının bulunduğunu ve tanrının mesajlarını yaydığını iddia eden kişilerin bulunduğu bilinmektedir. Bu kişiler ve onların tanrısal mesajları ile ilgili yeterli ve kapsamlı bilgilerin olmaması, onların peygamber olarak nitelenebileceği konusunda farklı yaklaşımların ve bazı belirsizliklerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

h) Bu dinde genel olarak kabul gören ve öne çıkan bir kutsal kitap ve kutsal kitap

⁶⁶ Peter Archer, *Religion 101: From Allah to Zen Buddhism, an Exploration of the Key People, Practices, and Beliefs that Have Shaped the Religions of the World* (New York vd.: Simon and Schuster, 2013), 9.

⁶⁷ Pierre Bordreuil vd., *Tarihin Başlangıçları: Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları*, çev. Levent Başaran (İstanbul: Alfa, 2014), 498.

⁶⁸ Hrouda, *Mezopotamya*, 115.

⁶⁹ Bk. Yûnus 1-17.

⁷⁰ Bk. Ömer Faruk Harman, "Yunus", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/597-599.

⁷¹ Bk. Kitabı Mukaddes (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1993), Yaratılış 11:26-32; Nehemya 9:7.

inancı görülmemektedir.⁷² Bunun yanında tanrıya atfedilen bazı kutsal metinlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. MÖ. 2. bin yılın geç dönemlerine tarihlenen ve *Ninurta Nippur'a Geri Dönüyor* veya *An.gim* biçiminde ifade edilen metnin, tanrı Enki'ye atfedildiği ve onun tarafından yazıldığı inancı görülmektedir.⁷³ Bununla birlikte Mezopotamya literatüründe öne çıkan ve Asur mitoloji geleneğinde önemli bir yere sahip olan *Erra'nın Şiiri* adlı eser, MÖ. 8. yüzyılda kil tabletlere işlenmiştir.⁷⁴ *Dabibi'nin oğlu Kabti-ilani Marduk* adlı bir kişi tarafından yazıldığı bilinen bu eserin asıl kaynağı, tanrı İsum'a dayandırılmaktadır. Güneş tanrısı Şamaş'ın kardeşi olan bu tanrının, bir gece *Kabti-ilani Marduk'a* seslendiği ve bu kişinin o gecenin gündüzünde duyduklarını kaleme aldığı belirtilmektedir. *Kabti-ilani Marduk*, yalnızca işittiklerini kaleme aldığını ve herhangi bir çıkarma veya ekleme yapmadığını vurgulamaktadır. Burada *Erra'nın Şiiri* adlı metnin, tanrıdan duyulanların birebir yazıya aktarılması ile oluşan bir eser olduğu inancı görülmektedir.⁷⁵ Bu örneklerden bazı metinlerin doğrudan tanrısal kaynaklı olduğuna inanıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Sami geleneğinde olduğu gibi yaygın olarak benimsenen ve bir dini hem ortaya koyan hem de temsil eden bir kutsal kitap yoktur.

i) Dinlerin genel olarak bazı temel kavramları bulunmaktadır ve bir dinin sahip olduğu bu temel kavramlar üzerinden tasvir edilmesi, o dinin özetlenmesini ve daha kolay kavranmasını sağlamaktadır. Tanrı, Tevrat ve İsrail gibi üç kavramın, Yahudiliğin üç önemli sac ayağı olarak verilmesi bunun öne çıkan bir örneğidir.⁷⁶ Benzer şekilde Mezopotamya Dinini özetleyen üç önemli temel kavramın bulunduğu ve bunların tanrılar, tapınaklar ve ritüeller olduğu söylenebilir. Bu dinin merkez unsuru ve karakteristik özelliği olarak bu üç kavram öne çıkmaktadır.

Sonuç

Mezopotamya Dininin temel kaynakları, arkeolojik kazılarda gün yüzüne çıkartılan eserler ve çivi yazılı tabletlerdir. Günümüzde bu dinin yaşayan müntesiplerinin bulunmaması ve kaynaklarda bu dinin temel niteliklerinin (inanç esasları, tanrı inancı,

⁷² Jean Bottero vd., *Ancestor of the West: Writing, Reasoning, and Religion in Mesopotamia, Elam, and Greece* (Chicago: University of Chicago Press, 2000), 53.

⁷³ Bottero - Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, 425-426.

⁷⁴ John Van Seters, *Prologue to History: The Yahwist as Historian in Genesis* (Kentucky: Westminster/John Knox, 1992), 59.

⁷⁵ Mieroop, *Philosophy Before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia*, 810.

⁷⁶ Bk. Baki Adam, "Yahudilik", *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam (Ankara: Grafiker, 2017), 65.

mezhep benzeri ayrışmaları ve tarihsel gelişimi gibi) sistemli ve bir bütünlük içerisinde verilmemesi, bu din için önemli bir eksiklik olarak görülmektedir. Mevcut kaynakların birçok belirsizliğe ve sınırlı bir niteliğe sahip olması, bu dinin istenilen ve kabul gören bir şekilde ortaya konulmasını belli bir oranda engellemektedir. Bunun yanında kaynakların bu niteliği, bu din hakkında kavram kargaşasının yaşanmasına neden olmaktadır. Mezopotamya'nın inanç ve uygulamalarının bir din olup olmadığı konusunda tereddütler bulunmakla birlikte, bu inanç ve uygulamaların basit inanç formlarının ötesinde bir din kimliği ve niteliği sergilediği söylenebilir.

Mezopotamya coğrafyasında görülen dini inanç ve uygulamalar, Sümer, Akad, Asur ve Babil halklarının inanç ve uygulamalarıdır. Genel olarak içkin kutsal anlayışının hakim olduğu bu inanç ve uygulamalarının, tek bir din veya farklı dinlerin bir kompozisyonu olduğu konusunda bir yaklaşım farklılığı öne çıkmaktadır. Bu coğrafyanın farklı bölgelerinde tarihsel süreçler içerisinde tespit edilen dinin inanç ve uygulamaların birbirine benzediği ve farklı bir din ortaya çıkaracak kadar farklılaşma göstermediği anlaşılmaktadır. Diğer bir ifade ile Mezopotamya'da, zamana ve bölgeye bağlı olarak bir dinin farklı biçimleri varlık göstermiştir. Bununla birlikte Mezopotamya'nın erken dönemlerinde görülen inanç ve uygulamalar hakkında bilgi sunan bazı çivi yazılı tabletlerin, bilgi sunduğu dönemden çok daha sonraları oluşturulduğu ve bu tabletlerin oluşturulduğu dönemin izlerini taşıdığı bilinmektedir. Buradan kaynakların, dini inanç ve uygulamaların dönemselsel olarak tasnifini yapmaya ve onları farklı dinler biçiminde kategorize etmeye elverişli olmadığı söylenebilir. Bundan dolayı söz konusu inanç ve uygulamaların "Mezopotamya Dini" çatı kavramı altında ifade edilmesi, uygun ve doğru bir yaklaşım olarak görülmektedir.

Kendine özgü dinamikleri olan Mezopotamya Dini, tanrılar, tapınaklar ve ritüeller üçlüsü üzerine kurulmuştur. Bu üç temel unsur ile kutlamaların, mitolojinin, törenlerin ve özgün uygulamaların bu dine büyük bir zenginlik kattığı görülmektedir. Peygamber gibi tanrıdan mesajlar ileten figürlere, tanrıya dayandırılan metinlere ve ölümden sonra yaşam inancına sahip olan bu dinin, bir dinde bulunması gereken temel unsurlara sahip olduğu ve gerçek anlamda bir din kimliği sergilediği söylenebilir.

Kaynakça / References

- Adam, Baki. "Yahudilik". *Dinler Tarihi El Kitabı*. ed. Baki Adam. Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Baskı, 2017.
- Ahmed, Sami Said. *Southern Mesopotamia in the Time of Ashurbanipal*. Paris: Mouton Publishing, 1968.
- Archer, Peter. *Religion 101: From Allah to Zen Buddhism, an Exploration of the Key People, Practices, and Beliefs that Have Shaped the Religions of the World*. New York: Simon and Schuster Publishing, 2013.
- Beetz, Kirk H. "Social Organization: The Middle East", *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*. ed. Peter Bogucki. 4/1010-1047. New York: Facts on File Publishing, 2008.
- Bidmead, Julye. *The Akitu Festival: Religious Continuity and Royal Legitimation in Mesopotamia*. New Jersey: Gorgias Press, 2002.
- Bottero, Jean. *Religion in Ancient Mesopotamia*. çev. Teresa Lavender Fagan, Chicago – London: The University of Chicago Press, 2001.
- Bottero, Jean. *Kültürümüzün Şafağı Babil*. çev. Ali Berktaç. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 5. Baskı, 2015.
- Bottero, Jean - Kramer, Samuel Noah. *Mezopotamya Mitolojisi*. çev. Alp Tümertekin. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Bottero, Jean vd. *Ancestor of the West: Writing, Reasoning, and Religion in Mesopotamia, Elam, and Greece*. Chicago: University of Chicago Press, 2000.
- Bordreuil, Pierre vd. *Tarihin Başlangıçları: Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları*. çev. Levent Başara. İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.
- Brodie, Thomas L.. *The Birthing of the New Testament: The Intertextual Development of the New Testament Writings*. Wiltshire: Sheffield Phoenix Press, 2004.
- Brooks, Beatrice Allard. *A Contribution to the Study of the Moral Practices of Certain Social Groups in Ancient Mesopotamia*. Leipzig: Palala Press, 2016.
- Cecile, Michel, "Cuneiform Fakes: A Long History", *Fakes and Forgeries of Written Artefacts from Ancient Mesopotamia to Modern China*, ed. Michael Friedrich Harunaga Isaacson Jörg B. Quenzer. 20 Cilt. (Berlin and Boston: De Gruyter Publishing, 2020).
- Cline, Eric - Takacs, Sarolta. *The Ancient World Civilizations of the Near East and Southwest Asia*. 4 Cilt. New York: Sharpe Reference Publishing, 2007.
- Dalley, Stephanie. *Myths from Mesopotamia: Creation, The Flood, Gilgamesh and Others*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- de Mieroop, Marc Van. *Philosophy Before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia*. Princeton - Oxford: Princeton University Press, 2016.
- Denton, John W.. *The Legend of Sargon: An Analysis of the Historicity of Sargon of Akkad and the Development of the Sargonian Legends*. West Virginia: American Public University, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

- Demirci, Kürşat. *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar Ritüel, Tapınak*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.
- Dilek, Yeşim. *Eski Mezopotamya Dini Ritüeller ve Kullanılan Objeler*. İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları, 2019.
- Dilek, Yeşim - Turgut, Murat. "Eski Mezopotamya Dininde Un ve Kamış ile Kutsal Mekan Oluşturmak". 2. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Kongresi*. Ankara: 2019.
- Dowley, Tim. *Atlas of World Religions*. Minneapolis: Fortress Press, 2018.
- Eliade, Mircea. *Babil Simyası ve Kozmolojisi*. çev. Mehmet Emin Özcan. İstanbul: Kabalcı, 2002.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1: Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına*. çev. Ali Berktaş. 1 Cilt. İstanbul: Kabalcı, 2003.
- Friedman, Richard Elliott. *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*. drl. Muhammet Tarakçı. İstanbul: Kabalcı, 2005.
- George, Alison. "Crackling the Code", *New Scientist Magazine*, ed. Emily Wilson. 255/3398 (Ağustos 2022).
- Hale, Vincent. *Mesopotamian Gods & Goddesses*. New York: Britannica Educational Publishing in Association with The Rosen Publishing Group, 2014.
- Harman, Ö. Faruk. "Yunus", *TDV İslam Ansiklopedisi*. 43 Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Holland, Glenn S.. *Gods in the Desert: Religions of the Ancient Near East*. Lanham vd.: Rowman & Littlefield Publishing, 2009.
- Hrouda, Barthel. *Mezopotamya*. çev. Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Alfa, 2016.
- Jacobsen, Thorkild. *Karanlığın Hazineleeri: Mezopotamya Dininin Tarihi*. çev. Sibel Erduman. İstanbul: Paris Yayınları, 2017.
- Jonker, Gerdien. *The Topography of Remembrance: The Dead, Tradition and Collective Memory in Mesopotamia*. Leiden vd.: Brill Publishing, 1995.
- Kagan, Donald vd. *The Western Heritage: To 1527*. 1 Cilt. New Jersey: Pearson College Div Publishing, 2003.
- Kay, David M.. *The Semitic Religions: Hebrew, Jewish, Christian and Moslem*. Edinburgh: T.&T. Clark Publishing, 2019.
- King, Leonard W.. *Babil Mitolojisi: Mezopotamya Efsaneleri ve İnanışları*. çev. İnönü Korkmaz. İstanbul: Maya Yayınları, 2019.
- Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1993.
- Kramer, Samuel Noah. *Sumerian Mythology*. Revised Edition. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.
- Kyogikai, Nihon K. vd. *Japanese Religions*, 10-11 Cilt. Kyoto: Christian Center for the Study of Japanese Religions Publishing, 1977.
- Lambert, Wilfred G.. "Morals in Mesopotamia", *Ancient Mesopotamian Religion and Mythology*. ed. A.R. George - T.M. 11-28. Oshima. Tübingen: Mohr Siebeck, 2016.

- Laurin, Kristin. "Religion and Its Cultural Evolutionary by Products", *The Science of Lay Theories: How Beliefs Shape Our Cognition, Behavior, and Health*. ed. Claire M. Zedelius vd. 243-264. Cham: Springer, 2017.
- McCall, Henrietta. *Mezopotamya Mitleri*, çev. Bircan Baykara. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2. Baskı, 2017.
- Nadali, Davide. "İlahi Şehir Babil: Projenin Anlamı", *Antik Yakındoğu*. ed. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı. 396-400. İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.
- Nissen, Hans J.-Heine, Peter. *From Mesopotamia to Iraq: A Concise History*. Chicago ve London: University of Chicago Press, 2009.
- Nevins, Debbie vd. "Zuism: The Religion with Earthly Benefits", *Cultures of the World: Iceland*. New York: Cavendish Square Publishing, Third Edition, 2017.
- Oliner, Pearl M.. *Saving the Forsaken: Religious Culture and the Rescue of Jews in Nazi Europe*. The USA: Yale University Press, 2008.
- Oppenheim, A. Leo. *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*. Chicago-London: The University of Chicago Press, 1977.
- Otto, Rudolf. *Kutsal Dair*. çev. Sevil Ghaffari. İstanbul: Altı Kırk Beş Yayınları, 2014.
- Pollock, Susan. *Antik Mezopotamya: Var Olmamış Cennet*. çev. Burak Esen. İstanbul: Sümer Yayıncılık, 2017.
- Ragozin, Zenaide A.. *Asurlular: İmparatorluğun Yükselişinden Ninova'nın Düşüşüne Kadar*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2022.
- Schneider, Tammi J.. *An Introduction to Ancient Mesopotamian Religion*. Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2011.
- Seters, John Van. *Prologue to History: The Yahwist as Historian in Genesis*. Kentucky: Westminster/John Knox Press, 1992.
- Smart, Ninian. *Dimensions of the Sacred: An Anatomy of the World's Beliefs*. California: University of California Press, 1996.
- Speiser, E.A.. "The Epic of Gilgamesh", *Ancient Near East Texts: Relating to the Old Testament*, ed. James B. Pritchard. New Jersey: Princeton University Press, 1969.
- Stephens, John. *Ancient Mediterranean Religions Myth, Ritual and Religious Experience*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2016.
- Tekkanat, Hamit. *Hizmet Gazetesi*, 02.09.2021, <https://www.hizmetgazetesi.com.tr/soba-borusu-hikayesi-02-09-2021>, ET: 01.05.2024.
- York, Michael. *Pagan Theology Paganism as a World Religion*. New York - London: New York University Press, 2003.
- Wikipedia. "Zuism". https://en.wikipedia.org/wiki/Zuism#cite_note-6. Erişim 01.07.2023.